

GODINA 1914. I PRVI SVJETSKI RAT U KULTURNOM/KNJIŽEVNOM PAMĆENJU POGLED IZ SPLITA

Ivan Bošković

Atentat na Franju Ferdinanda, na Vidovdan 1914., u historiografiji je do danas različito interpretiran.¹ Ideološka historiografija u njemu je vidjela znak definitivnog ujedinjenja (južno)slavenskih naroda u zajedničku državu i ostvarenje (stoljetne) jugoslavenske misli, no nisu rijetki ni oni koji su u tom činu skloni vidjeti i pucanj u ideju europskoga zajedništva jer se zaboravljao »ogroman svijet činjenica duhovne i materijalne kulture, nove dinamike i civilizacijskih procesa koji ne mogu stati ni u kakvu teoriju o kolonijalno-izrabljivačkoj vlasti i tuđinskoj okupaciji«.²

O odjeku atentata u splitskoj sredini najbolje zacijelo svjedoči činjenica da je *Zastava* – list koji je pokrenuo i tijekom 67 brojeva uređivao

---

¹ Usp. Željko Karaula, *Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji* (<http://hrcak.srce.hr/file/113497>); također, Christopher Clark, »Gavrilo Princip nije bio terorist nego hrabar mladić« (<http://www.tportal.hr/ResourceManager/GetImage.aspx?imgId=685193&fmtId=98>); preuzeto: 7. svibnja 2014.)

² Ivan Lovrenović, *Ex tenebris*, AGM, Zagreb, 2005., str.11. i dalje.

Oskar Tartaglia – prestolonasljednika s radošću »ispratila u povijest«. Zbog uvodnika³ u kojem nije bilo ni »jedne riječi sažaljenja ili osude atentata, bez crnog okvira oko lista, bez ikakva znaka žalosti«⁴, list je odmah zabranjen s obrazloženjem da »svojim sadržajem indirektno nastoji opravdati djelo nećudoredno i po zakonu zabranjeno, a uz to vrijedja i dužno poštovanje prema prejasnom pokojniku«.⁵ Kao što je poznato, na taj čin vlast je u Splitu uzvratila hapšenjima, pa su se nakon procesa u tamnicama našla odreda sva »elita dalmatinske inteligencije«, o čemu podrobnije piše Oskar Tartaglia⁶, a spominje to i Ivo Andrić.⁷ U gradu različitih ideoloških naslaga, kakav je bio tadašnji Split, bilo je međutim i suprotnih tonova i raspoloženja. U takvoj atmosferi, skori početak rata dio omladinaca dočekuje u tamnicama raspadajuće monarhije, dio koji uspijeva izbjeći mobilizaciju odlazi u Srbiju, npr. Bartulica i Miličić, i pristupa srpskoj vojsci, dok ih dio utočište traži u Europi (Ujević u Parizu, Čerina i Čičin Šain u Rimu i dr.).

1.

Prvi svjetski rat izazvao je u splitskoj sredini promjene u javnom i društvenom životu. Premda se rat odvijao daleko od Splita – tada s nekih dvadesetak tisuća stanovnika – grad je na svoj način živio i proživljavao njegove posljedice. O tim danima literarnih svjedočenja je malo pa vrijedi podsjetiti na ona književno znakovitija. I dok primjerice Bartulovićev (autobiografski) pripovjedač, u romanu *Na prelomu*, navodi da su tih dana paljene careve slike, da je bojkotiran doček carice i nadvojvode Fridrika,

---

³ »Ubijen prestolonasljednik Franjo Ferdinand«, *Zastava*, 30. lipnja 1914.

⁴ Oskar Tartaglia, *Veleizdajnik*, Zagreb-Split, 1928., str. 78.

⁵ Isti, str. 78.

⁶ Isti, str. 83.

⁷ Ivo Andrić, »Prvi dan u splitskoj tamnici«, *Pobeda*, VI/1926., br. 15, str. 3.

a spominje i da je podvali sklona mladež napravila i šalu s gradskim redikulom maskiranim u Franju Josipa I., Cettineo u svojem romanu donosi djelić atmosfere na vijest o ubojstvu prestolonasljednika u Sarajevu:

Vijest o atentatu bila ih je zatekla na placu, gdje je smjesta obustavljena utakmica sa Česima. Upravo kad se svijet, duboko ustravljen, počeo razilaziti, napadne odasvuda žandarmerija i detektivi, pa još na igralištu uhapse trojicu najvidjenijih nacionalista. Ulice su puste kao grobovi. Niko nikome ne gleda u oči. Kud god se okreneš, nabasaš na detektiva ili žandara. Na trgu se sjatilo nekoliko okorjelih Austrijanaca, grde Srbe, Smodlaku, prijete vješalima. (...) Ničeg se ne treba plašiti. Prije će nebo pasti na zemlju, no što će car svih Rusa i Slovena dopustiti da se pregazi Srbija.⁸

Kao svojevrsni oblik pamćenja, književnost je o ovom vremenu ostavila (pre)malo tragova. Kako je »prave književnosti« odveć malo, za našu su temu utoliko zanimljivije stranice trojice splitskih autora koje izravno korespondiraju s vremenom rata i njegovim sadržajima. To su Uvodićev feljton *U Splitu za vrijeme rata*, Katunarićevi *Ratni (gladni) soneti* te pjesnički ciklus Branka Stanojevića *U ropstvu 1917*. Zanimljivosti svakako pridonose i pjesnički sastavci pučkih pjesnika objavljavani u listovima i periodici koji, neposrednošću odgovora na sadržaje vremena, govore o kolektivnom raspoloženju i osjećanju sredine i dobro su došli u »dokumentiranju« slike života i vremena.

2.

Kao jedan od poznatijih imena splitske društvene i književne memorije, Uvodić je o Splitu ostavio zanimljivih zapisa. Pamtljiviji u lokalnoj

---

⁸ Ante Cettineo, *Meštar Ivan*, Split, 1932., str. 109.

memoriji nego u hrvatskoj književnosti, međutim, zapamćen je Uvodić po *Libru Marka Uvodića* (1940.) te feljtonima u kojima je lokalnom čakavskom rečenicom opisao život malih i zaboravljenih ljudi i »dokumentirao« život varoši koja postaje grad. Gestom u kojoj je više deskriptivnih detalja nego umjetničkih intervencija, posebno je slikao duhovite i komične strane životne stvarnosti, svjedočeći mnoštvom primjera da život i nije do li »šaka suza i vrića smija«!

U skromnoj Uvodićevoj književnosti za našu su temu zanimljivi feljtonski sastavci *Ča je bilo prin i posle rata u Splitu*. Objavljivani su u *Jadranskoj pošti* od 30. XI. 1925. do 1. III. 1926. – od broja 84. nadalje pod naslovom *U Splitu za vrime rata* – u podlozi lokalnim koloritom osnažene slike skrivaju mnoge sadržaje životne zbilje što ih je »velika povijest« upisivala u život male sredine i njezinih stanovnika. Podsjećamo na neke od Uvodićevih slika.

Nakon što je ubijen Ferdinand, navodi Uvodić, cijeli se mjesec u splitskoj sredini diskutiralo i iščekivalo što će se dogoditi. No, kada je Srbija odbila ultimatum, započela je mobilizacija, što su mnogi »razumili da će biti velika barufa« (85. nastavak). Kako je tih prvih dana bilo u gradu mnoštvo naroda, Uvodićevu duhovitu pripovjedaču – »parilo se deboto da je Sudamja«. S mobilizacijom su se pojavili i barseljeri, pretvarajući grad svojim izvikivanjima – *Doli Srbija, doli Ingletera, na isti način kako su to prije, ti isti, vikali »živila velika Rusija«* – u veliku pozornicu. Uvodićev pripovjedač ne krije da je upis u »barseljere i pumpijere« mnogima bio način da se spase od soldačije (87. nastavak), a pojedinci su u novim svojim ulogama bili toliko smiješni jer bi »ka ništa na straži zaspali, oli odili jedan čas doma, oli u oštariju« (isto). Među njima izdvaja lik stražara na placu koji čuva drva, komentirajući – kroz riječi jednoga poznanika – da »vaja bit lud, za poč pucat u lupeže oli u koga ča misliš da je doša' ukrest. To je dišperan svit, more te lako i ubit«!

Uvodić navodi da su nakon mobilizacije najprije »ujapsili prvake o' stranak. Vodili su i' po prežunima i ka' taoce s maršbataljunima, a poslin su

svršili po Mariboru, Aradu i drugim prežunima« (88. nastavak). Za razliku od domaćih, koji su internirani po »tudeškim mistin«, od »tolomaša ni' bi' njanka jedan ujađen«!

Također navodi da je u gradu (»velome mistu«) vladalo opće mišljenje da će »rat brzo svršit«. I dok su pojedinci mislili da su se »škapulali«, ubrzo bi opet odlazili na ratišta. S njih su, u početku, navodi Uvodić, dolazile vijesti da je »Auštriji i Nimačkoj počelo dobro odit«. No da ipak nešto nije u redu, Uvodićev ironijski pripovjedač zaključuje gledajući svakodnevno da i »ovi o' pedese' godin partidu u Sinj«:

Sve je nikako bilo lako, dok ni' došla leva do pedese' godin. Čovik o' fameje, jema i po dva sina u soldate a njega toka' se poč svuč i kaživat se likariman. Malo koji ostaje za doma, sve ti je »bon tavulik«. (90. nastavak)

Da bi se »škapulali« od rata, mnogi su odlazili u policiju, što je izazivalo mnoštvo duhovitih i smiješnih zgoda:

Svaki dan bi se čakod dogodilo s ovim pulicjotiman spličaniman, a ne govorin van kako su bili obučeni. Pavlina jema veliku glavu, pa i najveći bunet mu je sta' ka' kapelin na vrj glave, a vaja da znate da i oni ča su prin bili pulicjoti, nisu jemali baš najmanje glave. Bilo i' je svakakvi! Gre on iz poja obučen o' pulicije. Sabju je nataka' na tovara meu kavure, a on se tišći za ular i tovar ga vuče doma. Sutra izjutra nije u službi pa na Pisturi prodaje kavure. (...)

Dogodovština s policijom bilo je napretek. (92. nastavak)
Evo jedne Uvodićeve »fjabe«:

Jedno jutro oko ure o' spize, jedan pulicjot ujapsi jednoga maloga. Mali plače a on ga oće odvest u puliciju. Neće mali da gre ven se bacije na zemlju. Okolo nji' skupile se žene krtoliman. – Pusti dite s miron, vidi, jel' to način... – Ukre' je štrucu kruva... – Ka' ti nebi ukre' da

nis' u toj robi! – Ča ću gledat, eto gledan mandrila obučena o' pulicjota... – Kankari ga rastočili ko t'e obuka' i da' sabju. (93. nastavak)

Kao sadržaji životne svakodnevice ratnoga Splita, rekvizicije, legitimiranja, provizije, zajmovi nisu promakli Uvodićevu duhovitu i sarkastičnom komentaru. Evo sličice:

*Ko je prin zna' ča će reć: rekvirirat, letimacija oli provizija?
Nisi moga' poč ni u crikvu prez letimacije, a nešma li čakod kupit. Pa svako malo dan nove litimacije, drugoga kolura i s drugim dešenjem, pa ti je oni mrči a oni drugi križa'. Rekvirirat! To oće reć da su skidali i nosili zvona, kotle, bronzine, kalamite, kluke, vunu i škovace su bile dobre. Jemaš doma murter od otuna, odnesu ti ga, a oni ti dadu jedan o' gozda. (94. nastavak)*

Iako su Uvodićevi Splićani bili na svim frontovima, najbolje su ipak znali pričati o – kužini! Svi su, reći će ne bez ironije, »bili bikari i po kužinam«. Donosimo jedan karakterističan dijalog:

- *A di si ti?*
- *Ja san u Bajnuluku.*
- *A ča činiš?*
- *Kikemajstor, to oće reć ka' kogo, svi smo po kužinam...*
- *Ne'š ti puste pjatance...*
- *A ol se oće puno za znat čistit kumplire! (95. nastavak)*

Zanimljiva je i s uporištem u životu grada Uvodićeva prispodoba da su »niki dolazili na Urlabe za činit dicu, a niki za izpribivat ženu!« Neće zaboraviti istaknuti i brojne krađe, a posebno opisuje »furbarije« splitskih mulaca sklonih »redikuljadama«.

Nakon što je vlast uvela cenzuru, pravih je vijesti o ratu bilo malo. Ako bi pak tkogod doznao nešto čega nije bilo u službenim izvješćima, vlast bi ga osudila zbog širenja lažnih informacija:

Piero Karaman je jedan put bi' doni' iz Splita u Šoltu novitad da su Zentu potopili kraj Drača. Kaži je on to nikiman u Rogaču, a financa ga tuži i gjendar ga ujapsi i dovede u Split u Sv. Roka.

»Tužno cvili sužanj Piero u tavnici kralja bungarskoga« i čeka oće li mu pomoć oli milost doći. I dojde mu brat Mitre i jubu se i plaču i doni' mu je malo kokoše.

– Ma ča si iša' govorit, ča si reka' ...

– Ma ništa ven da su Zentu potopili...

– Asti...

– Usa' mi jezik, ako ikad više čakod od gveri progovorin! (96. nastavak)

Kako je bilo zabranjeno čitati »foje« (novine) osim onih pod kontrolom Austrije, ljudi su čitali, sve dok Italija nije ušla u rat, talijanska izvješća. Iako su u početku i ona bila »slobodnija«, i oni su »poslin počeli zabranjivat, a u zadnje bi te ujapsili i osudili ako bi se doznalo da si proštija koji talijanski foj«. Tako se dogodilo do su uhićeni i ugledni dotur Tudor i dotur Feri. (97. nastavak)

Da bi se izbjeglo front, služilo se svim sredstvima; uz one koje je oslobađao liječnik, Uvodić spominje i »talijance-regnicole« koji su u strahu pobjegli u Italiju, a oni koji nisu pobjegli uhapšeni su. Evo jedne »batude«:

Bilo je lipo vidit nike ča su do jučer bili sokolaši, ka' su i počeli apsit, a činilo ti milinje vidit in žene ča su se ovod rodile ka' su gledale kako in muže vodu na feratu za internirat ji.

– Ma gospodin komesar, kako moj muž more bit talijanac, ka' mu je mater iz Varoša i on se ovod rodija.

– Ali otac?

– Bog mu da pokoj, je, on je bio pujiz!

– Onda van je i muž talijanac.

– Asti graju! Ni se on pača' u strajinke i bi' je deboto arvat, još je udara u Narodnu Glazbu!

– Uzalud, mora ići.

- *Ajme meni, ku' ću ja s ono troje dičice?*
- *Vas ćemo do malo poslat priko Švicarske u Italiju.*
- *Asti ga Mande, a ka' ja njanka neznan talijanski ni govorit, pa di ću poč. Molin vas, ja san iz Varoša i tot jeman mater i braću i cilu rodbinu.*
- *Dosta više, vi ste talijancica i morat ćete ići.*
- *Jo bidnoj meni...* (103. nastavak)

Ne upuštajući se u detaljniji opis tih sadržaja, žanrovskih kozerija, fjaba i batuda, u kojima je više duhoviti kroničar nego književno izgrađeni pripovjedač, Uvodić je ostavio pregršt zapisa u kojima je ratna svakodnevnica najdublje iskustvo osnaženo mnoštvom originalnih detalja i usporedbi te duhovitim koloritom njegove lokalne čakavske geste. Izrazitu osjetljivost Uvodić je pokazivao prema onim zgodama i situacijama u kojima ratna zbilja mijenja život i ljude, njihovu psihu i mentalitet. Želja da se izbjegne bojišnica, strahovi, pretvaranja i sklonosti podvalama, niske strasti i ljudske slabosti i slično, samo su neke od osobina njegovih »likova« i tipova skrivenih lokalnim imenima i nadimcima. U tim prizorima, događajima i situacijama, podjednako smiješnim i tragično ozbiljnima, oni pokazuju svoje pravo lice! Uvodić međutim ne sudi svojim likovima. Posuđujući iz života, snagom duhovitih opservacija, humora, satirične i sarkastične geste, on gradi album gradske svakodnevice u vrijeme rata, ispod čijeg se vanjskog, feljtonskog lica kriju zanimljivi književni sastojci.

3.

Ante Katunarić (1877. – 1935.) gotovo je nepoznata kulturna splitska osobnost.⁹ U zapisima suvremenika navodi se da je dao značajan pečat

---

⁹ Ante Katunarić (1877. – 1935.) rođen je u Velom Varošu; bio je sin imućnih roditelja, a slikarski talent odveo ga je na studij slikarstva u Rim. Nekoliko godina

brojnim gradskim zbivanjima. Apostrofirala se da je bio čovjek mnogih talenata: slikar, književnik, karikaturist, publicist, sportaš, organizator događanja. Kao novinar literarne rečenice, Katunarić je objavio znatan broj napisa različitih stilskih kvaliteta. Tematski i žanrovski raznoliki, ti su napisi najčešće vezani za svakodnevicu grada, njegove ljude i ambijente, događaje i doživljaje, i na mnogim stranicama svjedoče da je granica između novinstva i književnosti često odveć uska. Preplećući žurnalističku lakoću s književnom dopadljivošću, u nizu noveleta Katunarić očituje osjećaj za detalj, za novo i nepoznato, koje onda lokalnim jezičnim koloritom pretvara u pamtljive slike.

Najveći broj Katunarićevih napisa je feljtonističko-književne naravi, a za našu su temu zanimljivi njegovi *Splitski ratni soneti (Gladni soneti)*.¹⁰ Bez obzira na to što je riječ o stihovima »slabe poetske strukture« (Kudrjavcev), interes za njih posljednjih godina iskazuje i književna znanost. U opisu hrvatskog pjesništva 1900. – 1950. Milanja¹¹ spominje Katunarićeve sonete više kao dokument vremena nego vrijedno pjesničko iskustvo, apostrofirajući pritom njihov »splitski ikavsko-čakavski jezični idiom«. Iako nisu posve manjkavi ni u pogledu zanatske vještine, ti su soneti rječiti i ne uvijek književno prerađenim sadržajima, posuđenima iz splitske svakodnevice uhvaćene u kovitlacima velike povijesti i njezina utjecaja na gradski život. Ostanemo li dosljedno na sadržajnim ponudama, iz njih nije teško rekonstruirati ratno vrijeme sa slikama bijede, špekulacija, lihvica, aprovizacija, regrutacije, zajmova, siromaštva i gladi (odakle i sam

---

nakon studija živio je u Veneciji i Chioggi, a povratkom u Split bio je profesionalni umjetnik, novinar, književnik, profesor crtanja na Klasičnoj gimnaziji, likovni pedagog i dr. Bio je obdaren mnogim talentima i vještinama (mačevalac, biciklist, plivač, tenisač...). Objavio je obilje tekstova humorističnog, publicističkog i književnog tona, dramske komade (od kojih su neki i izvedeni), te djela: *Splitski ratni soneti (Gladni soneti)*, 1918.; *Sa Jadrana*, 1930.; *Bog je providio*, 1933.

¹⁰ Usp. Anatolij Kudrjavcev, *Vječni Split*, Logos, Split, 1985., str. 49.

¹¹ Cvjetko Milanja, *Hrvatsko pjesništvo 1900. – 1950. Novosimbolizam. Dijalektalno pjesništvo*, Jerkić tiskara, Zagreb, 2008., str. 301.

naslov!), ali i (podrugljiv, ironičan i humorističan) odnos samoga pjesnika koji na svoj način progovara o društvenoj stvarnosti.

U sonetu »Patriota« Katunarić kazuje:

*Rat, rat, samo daje! – junači zemjake
Do pobide sjajne protivu dušmanu,
Usto je kupovâ i prodavâ ‘ranu
Činî malo vino za naše junake«.*

Budući da rat samo ne daje, nego i uzima, Katunarićev »junak« ubrzo mijenja »bandijeru«, poentirajući to u završnom stihu druge tercine:

*Najedanput čujen tog ratnog prvaka,
– I ako je uvijek još grnuja blago, –
Di proklinje borbu ti naši junaka.*

*Kako se desila ta velika mina?
Dere se: »Nek svrši se pa kakomu drago«!
– Bome ništa čudna – Uzeli mu sina!*

U sonetu »Matinè«, podsjećajući na skupinu građana ispred kazališta, Katunarić pjeva:

*Oli zar se remek-dilo daje,
U čast kojem našem velikanu,
Da se u tu tisku svit podaje?*

*Ni spomena takvome dilu.
To nî uzrok ovome bakanu,
Ven splićanim mekinje se dilu!*

Katunarićevu oku nisu promakla ni razbijanja po gradu (»Čudna zgrada«), doprema krumpira (»Doček«) i vina, a i jelo se – reći će sarkastično i gorko – davalo u dobrotvorne svrhe:

*(...) Gostilo se, kâ da nije rata,
»Samo nosi!« Za cinu ko pita?*

*»Ča se čudiš?« kroz zube promrmje
Jedan gladni, gledajuć kroz vrata:
»To se jî u dobrotvorne svrje!«*

»Pension Split«

Zabilježio je stihom Katunarić i praznu gradsku tržnicu na kojoj se na dražbi prodaje »divja trava« (»Na zeljanom trgu«), ali i svirače u kvartetu koji od gladi ne mogu svirati. Poput Uvodićevih likova, koji nastoje izbjeći bojišnicu izmotavajući se na svaki mogući način, slično rade i Katunarićevi likovi. Kao kroničar gradskih događaja Katunarić je u gradskim listovima zapazio i pjesme splitskog postolara Gaje Ivasovića pa mu je spjevao i pjesmu (»U klasičnoj školi«), a nije propustio osvrnuti se i na lokalne gavane koji ne biraju sredstva da se dokopaju hrane:

*Jidan viče gavan s te strahote:
»Po miljuna jeman! Vi mrcine!«
Oni njemu: »Ti jîj bankanote!«*

»Gavan«

U atmosferi sveopće psihoze i ratne neizvjesnosti, Katunariću ni pjesništvo nije sačuvalo svoj dignitet. I ono se svelo na zadovoljenje želuca:

*Nisi pisnik, pa ne svaćaš ovu stvar,
»Ol' ne čuješ rajski miris, čoviče«?
Pomirišen, i zasmrdi... bakalar!*

»Paradis perdu«

Katunarić stihuje i o legitimiranjima (»Na cedulje«), aprovizacijama hrane i petroleja (*Svak bi tija ufatit ča prije, / Pa se nogam i laktima jita, / Svak se tura za pardon ne pita, / Da baranko sebi sud nalije.*) »Utočište«),

talijanštini koja istiskuje hrvatski jezik (»Koncert«), o listu *Jedinstvo* koji optimistično najavljuje završetak rata i mir iskorištavajući lakovjernost ljudi: (*Novitad se išče višje, ven krv da je, / Bome niko u ti čas ne ćuti glada, / Svi vrvu na vrata, di se list prodaje, / Nikor za čas stravu ne more da svlada!* »Jedinstvo«). Osvrće se i na crkvu (»Predika«), sport, na količinu hrane po članovima obitelji (»Za kilo pure«), na djevojke koje se podaju za kilo fažola i dva kilograma riže:

*Kâ vila projde jučer uza me
Lipa cura kâ šipak rumena.
Nožice sitne obla ramena,
Dojke jon stale uspravne same.*

(...)

*Molin, zaklinjen, – ne dâ se mlada!
Izvadin britvu, – pa jopet neće!
Stisnu san srce, odlučin zadnje:*

*»Kilo fažola?« – Nećka se manje;
»Dva kila riži?« – Ona se okreće;
»Griz?!« – U naručaj ona mi pada!*

»Napast«

Za ilustraciju ratnoga Splita svakako su najpoticajni stihovi soneta »Dernier cri«. U njemu su, kao u kakvom sonetnom magistralu, sažeti i izraženi svi sadržaji gradskoga života što ih je prouzročila ratna zbilja:

*Ća Split nije naučija sve u ovom ratu?!
Prez manistre život, borme, a i prez kumpliri;
U stumik van tiska sve ča bude na dofatu,
A u večer večeraje i prez kandaliri.*

*Promislite! Split prez zvonov i dimonštracjuni,
Fritule prez uja činit, – pári nemoguće!
Na stolu mu višje pûti nema ni bocunî,
A za spraviti menu dugo čeka nadahnuće!*

*Al to nije sve, ven Split još ništo izûmi je:
Di se more kvraguc poslat pariške modele
I sve isto figuravat, kê da rata nije:*

*Krojačice sada pojdu prez štofa i tele,
Pa po kućan sve rastrîžu i sve razonodu:
Od lancunî i kuverat činu novu modu!*

Katunarićevi *Ratni soneti* nisu velika književnost. Posrijedi je svojevrsna kronika u sonetnoj formi i dokument vremena koji je grad osebnjane mediteranske prepoznatljivosti pretvorio u pozornicu jezika gladi kao jedine filozofije opstanka u ratnome vremenu.

4.

U okvir teme uklapa se i *Ratni ciklus* (1917.) Branka Stanojevića (1897. – 1921.), pjesnika o čijem životu i književnom djelovanju nema podrobnih podataka. Iz onih što su ih ostavili dr. B. Radica, V. Krstulović te književni povjesničari,¹² poznato je da je svijet više »gledao očima poezije« nego što je iskazivao interes za sadržaje zbilje, premda je sudjelovao u pokretanju lista *Pobeda* u kojem je objavio i najviše svojih pjesama,

---

¹² Ozbiljnije o Branku Stanojeviću pisao je dr. Zdravko Mužinić u knjizi *Splite čestiti*, Logos, Split, 1996., str. 57., a od rijetkih spomena izdvajam onaj A. Kudrjavceva u knjizi *Vječni Split*, Logos, Split, 1985., str. 60.

kritika i likovnih prikaza te feljton o Splitu, koji mnogi drže ponajboljim opisom splitske sredine i mentaliteta. Stanojević je živio samo 24 godine, a uz pjesme pisao je feljtone, osvrte i kritike (književne i likovne), a bavio se i uredničkim radom te prevođenjem s talijanskoga jezika. Održavao je i prepisku sa Šimićem, Donadinijem, G. Tartagliom i Andrićem. Najveći dio njegova rada za književnu je historiografiju uglavnom nepoznat¹³ i zaboravljen, premda ono poznato, istaknuto je, ostavlja dojam gubitka jednog »rano ugašenog pjesničkog srca«.¹⁴

Među desetak pjesama tiskanih u *Pobedi* («Dva grada«, »Časovi tuge«, »Posete«, »Pobožnost«, »Zapad sunca«, »Proleće«, »Došla je jesen«, »Letnja noć«, »Zimska noć«) nalazi se i ciklus pod naslovom *U ropstvu*.¹⁵ Nastao je 1917. godine, a osnovnim tonom i unutarnjim raspoloženjem otkriva tjeskobe, nemir i strahove pjesničkog subjekta okružena slikama prijeteće ratne stvarnosti:

(...)

*Ja bdijem sam u sobi i prestravljen
Od tamnih slutnja svirepo zlostavljen.*

*Odkuda ova strava se raznosi?
Što tako sobom panično unosi?*

*Tjeskoba. Samo uzmiču časovi
Ko pritajeni duhovni glasovi.*

---

¹³ »U širu službenu literaturu prodrlo je malo toga. Nešto u 'Savremenik', nešto u 'Kritiku', 'Ženski Svet', 'Šišmiš', umetnički prilog lista 'Život' i ostale feljtone naših novina. A to je sve tako malo, jer je pokojni Branko mnogo pisao, i sigurno je u njegovoj opustjeloj sobici ostala ona mala ladica puna, puna...«. Usp. Branko Nižetić, »Branko Stanojević (in memoriam)«, *Novo doba*, IV/1921., br. 226, str. 2.

¹⁴ m.b. (Milan Begović), »Branko Stanojević« (nekrolog), *Kritika*, II/1921., br. 9-10, str. 374-375.

¹⁵ Branko Stanojević, »Predigre. U ropstvu (1917.)«, *Pobeda*, br. 16/1921.

*Oh, gde su odgovori na pitanja?
Oh, kad će ovim noćima svitanja?
I opet jedne noći bez pokoja!
I opet nove rane bez povoja!*

»Notturmo«

U atmosferi »pustošne neke sumornosti i bledeće«, pjesnikovu subjektu grad izaziva osjećaje straha koji davi i guši:

*Ko avet sablasnom plahtom
Sav grad se maglom sad zavi.
Svud sene žure se šaptom:
Sve ko u paničnoj stravi.*

»U magli«

Iako o ratnoj svakodnevici grada ne govori izravno poput Katunarićevih stihova, Stanojevićev ciklus intimno je svjedočenje dubokih nemira i teških raspoloženja pjesničkog subjekta u okružju prijeteće ratne stvarnosti.

5.

O raspoloženju grada i njegovih žitelja tih dana i »pučka poezija« može štošta kazati. Uz stihove umjetničke naravi, naime, u splitskoj je periodici i stihova nepoznatih pučkih pjesnika koji na svoj način progovaraju o tom vremenu i događajima. Kao izraz kolektivne svijesti, pučki je pjesnički genij nerijetko zrcalo društvenog raspoloženja i odnosa prema vremenu. Lišen snage doživljajnosti koju izražava umjetnik i pjesnik, u neizbrušenim se riječima ogleda ne samo doživljaj vremena, nego i kolektivnih proživljavanja i očekivanja.

Donosimo neke od sastavaka, sa sviješću da svojom neposrednosti odgovora na događaje mogu posredovati u slici jednog vremena nad kojim

ni povijest nije zaklopila stranicu, događaja koji je sastavni dio memorije europskog, pa tako i našeg čovjeka. Ovisno o ideološkom profilu pojedinih listova moguće je pratiti i odnos prema zbivanjima koja će uskoro uslijediti. Tako *Dan*, pod naslovom »Rado ide Hrvat u vojnike, gdje zelene bere lovorike«, opisuje atmosferu na brodu kojim su se mladi bojovnici uputili u rat. Izražavajući da »nikada hrvatska duša nije bila hrvatskija nego sada«, ističe kako se narod osvijestio od »nehrvatskog nauka Tartalje i Smodlake« i drugih »srbijanskih plaćenika«, naglašavajući da će biti spremni za »sve ono što bude trebao Car, dom i rod«. ¹⁶

Već 23. IX. 1914. splitsko *Naše jedinstvo* donosi na svojim stranicama pjesmu-davoriju junaka hrvatskih regimenata na frontu:

*Idu braća raznog sбора;
Ali jednog duha.
Sad je eto došla hora
Junačkog posluha.
Za Hazburšku carevinu
Za Hrvatsku Banovinu –*

*Napred stupaj, mačem lupaj
Proti dušmaninu.*

- - - -

*Sve od Trsta do Zemuna
S Adrije do Drave
Sedam naših milijuna
Bedem živi prava.
Sve za jakost Carevine
za jedinstvo Banovine.*

---

¹⁶ »Rado ide Hrvat u vojnike«, *Dan*, 3. VIII. 1914.

*Napred stupaj, mačem lupaj
Proti dušmaninu.*

-----

*Oj Slovenci i Hrvati
Ide doba nova,
Da se krvca sva naplati
Naših pradjedova:
Zrinskog lava kod Sigeta,
Graničara širom svijeta!
Napred stupaj, mačem lupaj
Proti dušmaninu!*

Donoseći iz dana u dan izvješća s ratišta u kojima se izmjenjuju uspjesi i neuspjesi, svoj odušak daje onima koji su »našoj javnosti tako mile«. Poseže list tako za stihovima »našeg čednog Virgila Perića« posvećene »našim podmornicam«:

*Nek vas prati Zvezda morska,
a sveti Nikola u pomoć Vam bio
da se slegnu vjetri biesni
nesretne daždice da vam ne naškode!*

*Siloviti jug ne smiri,
što strašno po moru Jadranskome biesni,
odmorca postane sila
strahovita umiri se senjska bura.*

*Izčeznu nemani morske,
skrovite hridi pred vama utonu
da vam zoru ne spriječe put
pri zagonu na bojnim dušmanskim ladjam!*

*Srdačno prostranim morem
na obranu naroda spravni budite,
dok vraga silu skršite
i kljunove okitite slavom bojnom!*

*Zaronite, izninite,
kakokad vas vrieme i prigoda traži,
nebojši se sreća smije
Sokolica dok nam takvih,
nije se bojat prekomorske navale.*

*Obranit znate će one,
svoje gnjezdo, svoje sive Sokoliće.*

Naše jedinstvo, 7. VIII. 1915.

U jednome izvješću sa Soče, u kojem se vrlo slikovito opisuje bitka na bajunete na Goričkome, u kojem se posebno hvale »junaštva Hrvata, osobito Dalmatinskih, kad Talijani uzmiču i bježe u jarke, a Dalmatinci, gospodari situacije ih zovu na megdan da izadju«, donosi se i pjesma Dalmatinaca na bojištu:

Turudija govori:

*»Jeste li, momci gotovi
Da Taljana skršimo,
Ej, i u Soču bacimo«.*
*Tad se diže prašina,
Ej, luda Lacy maršira!
Sad Taljani bježite,
Ej, vaše pete brusite!
Turudije bataljun
Ej, stupa na vas snagom svom.
Dalmatince vodi on*

*Ej, silni su ti kao grom.
Puške k oku primeće
Ej, Taljan se privrće.
I učini zadnji skok,
Ej, kad ispali Stanko top.
Naši puše lulicu,
Ej, i spremaju stupicu.
Dalmatinski gleda sin,
Ej, kako čući sad Latin.
Banda baca granate
Oj, za Taljane salate!
Dalmatinac i naš car,
Ej, svaki puši po cigar.
Sa cigare pepel pada,
A Talija propada.*

»Pjesma Dalmatinaca na bojištu«,
Naše jedinstvo, 11. VIII. 1915.

Kako navodi *Dan*, isti će Turudija na pjesmi zahvaliti »našem vrijednom narodnom pjesniku«.

U jeku ratnih događanja u Monarhiji je obilježen i 85. rođendan cara i kralja Franje Josipa I. Uz mnoštvo manifestacija u koja se izražavala odanost i zahvalnost njegovu apostolskom poslanju, splitski dnevnik donosi i »spomen stihove« posvećene mu, iz pera prigodničara Nikole Bilića, autora pjesme posvećene i djeci ubijenog Ferdinanda u Sarajevu:

*Nek se viju
zastave svete Hrvatsva moga!
Uz boju krvi i onu veselena
sa bijelim šavom skromna djevičanstva
u ove čase nek prozbori duša*

*našeg roda sijedom Caru svome,
vijesniku božanstva!
Dan je slave u danima krvi!
Junaci niču kô panjevi šumski,
i hrabrost zori ko cvijet u gori
u melenu orajena duha - - -
I pravda slavi uz grančicu mira
iz očiju dobrog našeg Oca,
časnog starca, Habsburškog Monarha!
Pod suton žića još blista čarna duša
i dobro srce Njegova Viteštva;
još živi duh nepomućen i bistar,
još diše blagost Kristova mezimca,
Vladara našeg, narodnog ljubimca!*

-----
*Na garištu zgrade čovječanstva
još úji krv, – pa nek úji!
Prot' dušmanu bit će jači malj
uz poklik čvrst i vatren ko grom: -
»Da živi Car i Kralj!«*

»18. VIII. 1830. – 18. VIII. 1915. spomen stihovi«,
Naše jedinstvo, 18. VIII. 1915.

Isti pjesnik, samo nekoliko dana poslije, u listu *Dan* objavljuje i pjesmu »Apoteoza Warszawskaja (29. XI. 1830. – 5. VIII. 1915.)« posvećenu ratu i »poljačkoj duši« i »krvavoj Visli«. ¹⁷

Da je prigodnih pjesama, nastalih na poticaje što su dolazili s brojnih strana europskoga ratnoga kontinenta bilo podosta, svjedoči i bilješka u

---

¹⁷ Nikola Bilić, »Apoteoza Warszawskaja 29. 11. 1830. – 5. 8. 1915.«, *Dan*, 21.VIII. 1915.

kojoj uredništvo ističe da prima stihove mnogih, ali ih nije u mogućnosti donijeti. Navodeći da će neke Bilićeve pjesme donijeti kasnije, u kolovozu donosi pjesmu dr. Henrika Grbavčića, jednog od aktivnih imena tadanjega splitskoga društvenog i kulturnoga života, napose kazališnoga. Kao sudionik u ratu, gdje se razbolio pa potom povratio u Split, u listu se oglašava pjesmom »Jadranskome moru«:

*O more, more, Jadransko more sinje,
Divota snažna sirotnih naših žala,
Ponose naš i kolievko roda zdrava,
Tebi se klanjam, tvoji nek prime me vali
Iskrene duše pozdrav i ushit mojih
Radošću silnom prožetih punih grudi!
Koje li sreće
Gledat te s kakve stremeni krša sivog,
Kad te obasja zapadnog cjelov sunca,
A tvoja pod njim blažena voda dršće!
Koliko divno, toliko strašno jesi,
Al ne onim, koji te ljube vruće,
Kojima slatko miluješ splavi sretne.
Onim si strašno,
Koji te žele pregrabiti mojem rodu,
Patniku vječnom, junačke krvi sinu.
Tvoja se tada utroba buni, a mi
Ne znamo biedni, s čega te bolest tresu
Valove uvis uzdižeš, ko da grmiš:
Daleko ruke!
Dosta je strvi njihove u tvom njedru,
Onamo na dnu crnih dubina tvojih,
Pameti ipak
Neće da ima obiesna glava, luda.*

*Amo Hrvati, koje je jedna majka
Rodila, amo svratite svoj duh svaki;
More nam samo, jadransko more sinje
Opstanak jamči.
Svi se zakunite braćom i djecom svojom
Obale branit, nasilje skršit kletu,
Moru s' odužit, more počastit, koje
Ostat će n a š e !*

Naše jedinstvo, 26. X. 1915.

Splitski kompozitor Armando Meneghello posvetio je 37. regimenti himnu. Kako je »Bojna pjesma« dobro prihvaćena i svidjela se vojničkim krugovima, list donosi njezine stihove:

*Bojne trublje već se ore,
već se vije stijeg nam svet:
U boj mili car nas zove,
Za dom i rod slavno mrijet. –*

*Udrit ćemo kao lavi
I dušmanski strti roj,
Carskom moći, doma slavi
Izvojštiti častan boj. –*

*Slave stare nek nas prate
I u boj nas vodi taj;
S naše krvi nek procvate
Dalmacije rodni kraj. –*

*I na Soči i na Drini
Branit ćemo Carstva moć,*

*Ti se pjesmo snažna vini,
Jer pobjede dan će doć. –*

Naše jedinstvo, 21. IV. 1916.

Uz napomenu da je pjesma spjevana 7. svibnja 1914. godine, list donosi pjesmu »Odstup« iz ostavštine don Frane Jeričevića:

*Odstupi!
U kraj, u malen kut
Stisni se,
Mletačka lijo stara,
Hrvat je danas ljut,
Trpjet više ne smije bahatost tvoju.
(...)
To što gaziš,
Hrvatsko je i vazda će biti.*

*Zaman tvoji pjesnici oholi
Hoće da nas prezirom pred svietom
Varvarima zovu;
To nas, lijo, ma ništa ne boli
Ta sviet cieli znade
Što je čelik Hrvat
Što Talijan mrski
kojemu će do ne vele doba
Naši dični dalmatinski vali
biti gorki
kao otrov;
tvrđi
kao korov.*

Naše jedinstvo, 30. X. 1916.

Odlazak Neretljana na talijansko ratište popratio je stihovima i Stipan Ančić. S izravnim osloncem na intonaciju narodne *Hasanaginice*, u 132 nepravilna osmerca i deseterca progovara se o hrabrosti i junaštvu naših vitezova:

(...)

*Junaci su među svima prvi,
Ne boje se ni mača, ni smrti.
Vole časno boreći se mr'jeti,
Nego živjet bez slave na sv'jetu.
Svegjer vjerni rečenoj zakletvi
Bit će primjer najljepši potomstvu:
Što će reći dobar junak biti –
Ljubit kralja, častit domovinu.*

Dan, 9. XI. 1916.

U tradiciju »povijesti u stihovima« uklapa se i rukovet stihova što ih donosi list u podlistku »Za hrvatske tradicije o našem moru i primorju« autora Petra Kasandrića:

*Arneriće, s njima Lukariće,
Mladiće i hrabre Viziće.
Dva Čupića i dva Šižgorića,
I četiri brata Fanfonjića
Bobalića i slavnog Gjorgića,
Još dva brata, dva Ivanovića
Dva od Boke kneza i viteza,
Što dušmanske lagje potopiše,
Gdje se boja junačkoga biše.*

Naše jedinstvo, 5. X. 1917.

Jedan od svakako agilnijih prigodničara bio je Grgo Ivasović. Ime ovog splitskog postolara se često spominje u novinskoj kronici, a navodi se da je primio i zahvale povodom pjesama ispjevanih prigodom smrti Franje Josipa I., zatim njegove visosti Nadvojvode, a dio prihoda od tiskanih prigodnica, dalo se pročitati, darovao je potrebitima! Isti je »pjesnik« spjevao i »patriotsku pjesmu« prigodom »svevišnjeg Imendana«, za kojega ratni izvjestitelj, prof. Lovrić, navodi da njegova pjesma »sokoli naše junake u šančevima«.

Junaku Jurju Šesniću Stjepanovu, »misničkom odpjevaču« koji je junačkom smrti poginuo »dneva 15. studenoga 1915.«, kojemu je u ratu poginuo i brat Bartul (22. srpnja 1915.), a treći se brat još bori, pjesmu je spjevao D. Ljubić:

*Bojna slava kad slavne vječnosti
Vašem »Bori« rastvorila vrata.
Baš u cvietu dične mu mladosti,
J u r e, V i s k o, sa talijanskog rata.
Javiste mi: »U hlabroj žalosti
Evo i nas, da tražimo brata
Kud mu slava kud junačke kosti,
Sred njegova vojničkoga jata«.
Ne porekli. I t i, J u r e, diko,
Već si našo brata bratac pravi
U životnoj i posmrtnoj slavi.
Živa, V i s k o, mrtve braće sliko,
Živo srebro na srebrenoj Soči,
Braće slavu živim živ svjedoči!*

Isti će prigodničar spjevati i zvonjelicu u slavu Franje Josipa I., koji je umro 21. XI. 1916.:

*Poput orla letjaše visoko
Lebdeć, Kralju, nad srećom naroda,
I upiljiv tvoje bistro oko
U vedrine nebeskoga svoga.*

*Râd, umjetnost te znanje duboko
Krasno cvati kod obilna ploda
Tvoga Carstva ma polju široko,
Gdjegod bila il nižda, il zгода.*

*Leti, Orle, junački i smjelo
Kroz sve bure, striele i oluje,
Što već davno pakô svietu snuje.*

*Leti gore na istine Vrelo
Slasti, mira, ljubavi i prava
Gdje je Kralja nebeskoga slava!*

Dan, 30. XI. 1916.

5.1. Kao značajan društveni fenomen, pjesme-prigodnice su – ističe Botica¹⁸ – usko povezane s općim statusom kulture u određenom vremenu i društvenoj sredini. Vežane uglavnom za velike događaje i značajne osobe, reljefno su zrcalo kolektivnih raspoloženja što ih pučki pjesnik sukladno svojem poimanju pjevanja i opijevanja izražava. Iako su reakcija na konkretan povijesni događaj ili osobu, u prigodnicama se zrcali i mnoštvo detalja i sadržaja važnih za konstrukciju povijesti općenito. Događaj kakav je ubojstvo nadvojvode, početak velikog rata, smrt kralja

---

¹⁸ Stipe Botica, *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2013., str. 243. i dalje.

i vladara, odlazak u rat za »velike i plemenite ciljeve«, uz isticanje povijesnih vrлина naših ljudi tijekom prošlosti zapamćenih po svojoj (mitskoj) hrabrosti, junaštvu i čestitosti, sadržaji su na koje je pjesnik – nastavljač Kačićeve tradicije, ali ne i njegove pjesničke snage – reagirao sukladno svojim mogućnostima. Izražavajući u njima svoj odnos prema događaju ili povijesnoj osobi, u svoje je stihove ugrađivao i djelić svojih i kolektivnih raspoloženja i ideologema koji – upravo zbog složenog odnosa povijesti i fikcije – omogućuju da se o njima govori kao izvorima za konstituiranje povijesti. Kao oblik pamćenja, u prigodnicama je, naime, i djelić sadržaja što ga nose i dokumentiraju život kojemu su neposredan, autentičan izraz. Istina, znakovitije po navedenome nego po izražajnoj snazi, ove prigodnice otkrivaju i svjetonazor svojih autora, ali i lista u kojem su tiskane. Razvidno je, naime, da navedeni pjesnici izražavaju odanost svijetlome caru i Monarhiji. Za njih je ubojstvo strašan čin, čije će se posljedice tek vidjeti, a i borba za svijetlu krunu – za koju ne treba žaliti života – za njih je uistinu neupitan izraz odanosti ideji, čemu je znakovit argument i raspored atribucija izrečenih navedenim povijesnim osobama.

Govoreći o složenom odnosu pamćenja i historije, Ricoeur¹⁹ ističe da se historija – isprepletena s fikcijom – upisuje u vrijeme priče i postaje vrijeme univerzuma, dakle dio nacionalne / kolektivne svijesti i memorije. Istu ulogu, držimo, imaju i ove prigodnice. Dio povijesti ugrađen u njihov sadržaj, unatoč činjenici da je bilo i ideološki drukčijih, dio je pamćenja (splitске) sredine o vremenu koje je oblikovalo ne samo njezinu prošlost nego i njezin identitet.

---

¹⁹ Paul Ricoeur, »Preplitanje historije i fikcije«, *Quorum*, 4/1990., str. 236-247.

6.

Godina 1914. i prvi svjetski rat imali su znakovit utjecaj i na književnost splitskih pisaca. Iako je stranica »prave književnosti« malo, Bartulovićeve refleksije i Cettineove evokacije, ali i Uvodićeve fjabe i batude, Katunarićevi ratni soneti i Stanojevićev ratni ciklus, uz nekolicinu sastavaka pučkih pjesnika tiskanih u lokalnim glasilima, govore u prilog osjetljivosti za događaje što su oblikovali život male varoši koja sve više postaje grad. Uz sadržaje imanentne ratnoj svakodnevicu, u varoškoj sredini vidljivima u nestašici hrane i gladi, legitimiranjima, aprovizacijama i rekviraciji, čestim mobilizacijama i presvlačenju političkih odora, splitski su pisci o navedenom vremenu govorili iz različitih perspektiva. I dok Slade Šilović primjerice svjedoči da se u gradu ne čuje ni pjesma ni popijevka, nego samo »uzdah za uzdahom«, Uvodić evocira niz duhovitih i sarkastičnih zgoda iz života grada i njegovih ljudi uhvaćenih u kovitlacima ratnih neizvjesnosti. I naslovom svojih »gladnih soneta« Katunarić, premda nije pjesnik po vokaciji, svjedoči o dominantnom raspoloženju u gradu, posebno izdvajajući one slike u kojima je glad frekventna imenica. Strahom su ispunjena i proživljavanja Stanojevićeva pjesničkog subjekta.

Istina, navedena imena nemaju veće značenje u hrvatskoj književnosti. Znakovitija tek u lokalnoj memoriji, ona svjedoče da je splitski pisac nastojao ostaviti pisani – ma kako književno manjkav – trag o životu u vremenu koje oprosturuje dio njegove, ali i naše prošlosti.

1914 AND WORLD WAR I IN CULTURAL/LITERARY MEMORY
A VIEW FROM SPLIT

A b s t r a c t

Split's literary history bears very few traces of 1914 and World War I. Considering their low numbers, the pages of three of Split's authors which directly correspond to the period of the war and its events are all the more interesting. They are Uvodić's feuilleton *U Splitu za vrijeme rata* (*In Split during the war*), Katunarić's *Ratni (gladni) soneti* (*Wartime (Hungry) Sonnets*), and Branko Stanojević's poetic cycle *U ropstvu 1917.* (*In Slavery 1917*). No less important are the poetic collections of folk poets published in papers and periodicals which, given their closeness to relevant events, speak to the collective mood and mindset, and are very useful for contextualizing a complete picture of life at the time.